

ПОСТАТЬ О.ПУШКІНА КРИЗЬ ПРИЗМУ ЕСТЕТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ КИЇВСЬКИХ НЕОКЛАСИКІВ

Г.Б.Райбедюк

(кандидат філологічних наук, доцент, Ізмаїльський державний гуманітарний університет)

В статтє исследується широкий спектр соціокультурних кодів пушкінського текста в наследии киевских неоклассиков. Основное внимание сосредоточено на выяснении текстологических и межтекстуальных аналогий в системе творческих коррелят неоклассиков и А.Пушкина.

A wide spectrum of social and cultural codes of the Pushkin text in the heritage of the Kiev neoclassics is discussed in the article. The author pays specific attention to textological and intertextual analogies in the system of creative correlations in neoclassic's and Pushkin's texts.

Художня свідомість київських неокласиків (М.Зерова, П.Филиповича, М.Рильського, М.Драй-Хмари, О.Бургардта-Юрія Клена) органічно пов'язана з культурологічними гранями їхньої філософсько-естетичної системи. Концепт культури виразно означив вектор усіх сфер діяльності репрезентантів «груна п'ятірного» (оригінальної творчості, перекладацтва, наукового студіювання), виступаючи її організуючим компонентом і функціонуючи як аксіологічний центр художнього світу.

Екзистенційно й онтологічно важлива для неокласиків ідея тяглості в культурі артикульована в їхній творчій практиці різними типами транстекстуальних реляцій. Культурологія конститує атрибутивні ознаки мистецького стилю означеного кола авторів; глибоке ж усвідомлення нескасовності класичних культурних джерел стимулювало високий рівень інтертекстуальності як іманентної складової індивідуальної художньої парадигми. Об'єктивне й неупереджене вивчення творчої спадщини неокласиків ставить на перше місце проблему «текст у тексті». Такі «інкорпорації» визначили продуктивні шляхи моделювання ними художнього простору тексту. Д.Наливайко, аналізуючи поезії репрезентантів «груна п'ятірного», абсолютно точно відстежив «культурно-історичний і літературний претекст, принципово важливий для входження в їхній зміст» (1, 10). Тож закономірно, що в широкому колі аспектів дослідження творчого доробку неокласиків на особливу увагу претендують культурологічні джерела формування їхнього метатексту. Цей напрям інтерпретації видається нам вельми важливим і продуктивним, до того ж він значною мірою уможлиблює первинність об'єкта (тобто самих поетичних текстів) перед суб'єктивністю інтерпретатора.

У вимірі духовно-естетичних та суспільно-історичних координат художньо-філософської системи репрезентантів «груна п'ятірного» помітно вирізняється тема «неокласики і О.Пушкін». Відповідні текстологічні та міжтекстуальні аналогії в системі їх творчих корелят є істотним засобом декодування смислової організації неокласичного тексту; пушкінський же текст виступає певною мірою «генератором його смислу» (вислів Ю.Лотмана). Він великою мірою кодифікує культурологічну грань естетичної парадигми неокласиків. Однак, незважаючи на значну бібліографію літературознавчих досліджень про їхню творчість, у працях більшості авторів (В.Брюховецького, С.Гречанюка, І.Дзюби, М.Жулинського, Ю.Коваліва, Л.Новиченка, Н.Костенко) інтертекстуальність як атрибутивна ознака їхньої естетичної системи лише означена, подекуди розглядається спорадично або ж вибірково (О.Астаф'єв, В.Сарапин, О.Томчук та ін.), отже, вимагає ширшого масштабу висвітлення й фахового коментування. Питання ж про типологічні сходження київських неокласиків і О.Пушкіна фактично ще не було об'єктом спеціальних наукових студій. Саме цим і пояснюється актуальність порушеної нами проблеми. Мета статті полягає у з'ясуванні художніх функцій пушкінського тексту в загальній естетичній концепції репрезентантів неокласичного «груна».

Київські неокласики належать до найскладніших в українській літературі ХХ століття поетів щодо сприйняття й адекватного потрактування. Їхні тексти не надаються до плаского буквального прочитання. Вони вимагають спеціальної філологічної підготовки, нерідко – кваліфікованих коментарів для виявлення численних літературних та позалітературних деталей і різного роду зв'язків, здатності відчувати багатовекторні асоціації. Таким чином, виникає практична потреба їх фахового розшифрування й естетичного декодування. Отже, актуальність порушеної у статті наукової проблеми підсилюється й необхідністю категоріально-понятійної визначеності самого терміну «інтертекстуальність» та його змістового наповнення. Концепція інтертекстуальності перебуває нині поза межами «суто теоретичного осмислення сучасного культурного процесу,

оскільки вона відповідає на глибинні потреби світової культури ХХ століття, з її ознаками духовної інтеграції» (2, 209). Одним із її виявів якраз і є прецедент «неокласики й О.Пушкін».

Текстуально-фактурні збіги художніх творів київських неокласиків та О.Пушкіна продиктовані принциповими засадами їхньої естетичної програми, що передбачає входження української літератури в європейський духовний простір. Кожен із цих літераторів, як підкреслює Е.Соловей, «формувався як митець і культурний діяч з глибоко діалектичним поєднанням національного та загальнолюдського: непротиставність і взаємодоповнюваність цих зачатків так чи інакше закладені в кожному з названих поетів від самих першопочатків, як і той пієтет до класики в її одвічній нескасовній актуальності, що визначив саму їхню назву» (3, 184). Отже, йдеться про національний сенс культурного діалогу неокласиків. Його засадничі параметри свого часу влучно визначив О.Білецький. У статті «Українська література серед інших слов'янських літератур світу» він, зокрема, зазначав, що, вивчаючи питання про світове значення О.Пушкіна чи Т.Шевченка, недостатньо з'ясовувати ймовірні взаємовпливи; необхідно завперш вказувати на ті неповторні риси, «котрі дозволяють відрізнити його (письменника) голос в багатоголосному хорі споріднених поетів... Ми повинні ставити питання про індивідуальну своєрідність української літератури, про ті її особливості, котрі забезпечили їй місце не тільки серед слов'янських літератур, але і в світовій літературі» (4, 9). Міцно тримаючись українського літературно-мистецького ґрунту, представники неокласичного «трона» виявили рідкісну здатність вести паритетний діалог із визначними майстрами світового рівня, до яких, поза сумнівом, належить О.Пушкін.

У художньому осмисленні неокласиків пушкінські естетичні пріоритети здобули новаторське життя і по-особливому розвинулися у власній творчості. Належачи до різних культурно-історичних і стилістичних епох, неокласики й О.Пушкін у багатьох аспектах явили продуктивний конструкт літературних типологій, структурованих художньо-мистецькими перетинаннями, з одного боку, та незаперечно індивідуальними творчими екзистенціями – з іншого. Пушкінський текст для київських неокласиків був «довгою хвилиною культури» (нагадаємо, що ця ідея та її термінологічне означення належить французькій школі «Анналів»). У їхньому творчому доробку О.Пушкін має необмежену кількість прямих номінацій («зовнішні» транстекстуальні реляції: епіграф, присвята, заголовок). Більшою мірою його слово присутнє в імпліцитній сфері текстів неокласиків (естетичні ідеї російського поета, його домінантні критерії мистецьких цінностей, культурологічна парадигма тощо).

Інтертекстуальні перегуки неокласиків та О.Пушкіна, починаючи з назв, присвят, епіграфів, аж до підтекстових алюзій і типологічних аналогій, відсилають реципієнта до широкого спектру соціокультурних кодів пушкінського тексту неокласиків. Складність інтерпретації полягає в тому, що «в кожному прояві інтертекстуальності, крім типологічного сходження, (скажімо, на рівні жанрової моделі, прямої і прихованої контактності топіки (системи мотивів) і поетики), існує і вагомий нерв протиставлення, внутрішньої полеміки, цілком природної, інколи й свідомо загостреної контрверсійності, що зі ще більшою виразністю підтверджує буття «старого» у нових формах, перевіряючи його життєздатність на довгому проміжку часу, доводячи висновок, що тільки національно вагоме вливається у світовий контекст» (5, 184). Саме такий його рівень репрезентують і О.Пушкін, і представники неокласичного угруповання.

Про кожного з неокласиків можна сказати словами відомого українського критика С.Єфремова, адресованими одному із «трона» - П.Филиповичу: «Поет пройшов хорошу школу пушкінської поезії» (6, 362). Глибока «зануреність» неокласиків у пушкінський текст жодною мірою не складає враження «цитатної літератури» (Б.Морріссет). Це не скільки «своєрідна ехокамера», стільки «нова тканина» (термінологія Р.Барта) оригінального неокласичного тексту. Скориставшись класифікацією інтертексту, запропонованою французьким теоретиком літератури Ж.Женеттом, зауважимо, що в системі текстуальних корелят «неокласики-О.Пушкін» українські автори часто експлуатують інтертекст, пов'язаний із імпліцитною сферою (метатекст, гіпертекст, архітекст). Вагомі естетичні завдання в неокласиків виконують паратекстуальні види інтертексту. Особлива роль тут належить епіграфам. Естетичну функцію епіграфа в широкому розумінні можна було б пояснити, йдучи за концепцією М.Бахтіна про «потенціальний діалогізм культур». Він, на думку вченого, закладений у природі живого слова, котре в цьому «діалогічному середовищі» чужих слів, оцінок і акцентів «зливається з одними, відштовхується від інших, перетинається з третіми, і все це може істотно формувати слово, відкладатись на всіх його смислових верствах» (7, 90). Пушкінський текст у ролі епіграфів у творчій практиці неокласиків став не просто засобом змістового «прирощування» власного тексту. Таке трактування є занадто спрощеним і призводить до знецінення епіграфа, зокрема, його естетичної ролі в новому тексті. Слово неокласиків «пробивається до самого себе» (М.Бахтін) шляхом співдіяння з «іншим» художнім світом (у нашому випадку - пов'язаним із постаттю О.Пушкіна). Дослідники вважають, що за ряснотою епіграфів в українській літературі після

П.Куліша та І.Франка першорядне місце належить М.Рильському. Про важливість для поета пушкінського першотексту свідчить відповідна статистика. Найрепрезентативніше в референтному колі митців, з якими спілкувався М.Рильський через епіграфи, за даними бібліографів (К.Скокан), О.Пушкін посідає найчільніше місце. Рядки його текстів український поет взяв за епіграфи у 18 своїх творах (8, 199).

Пушкінський текст у ролі епіграфів до віршів неокласиків виконує традиційні функції настроюваності читача на конкретний ідейно-емоційний лад. Як приклад можемо навести епіграф *Среди минутных роз / неувядаемая роза* (слова О.Пушкіна) до російського вірша М.Зерова «В венке, венке неярком моих афродиталий...» (9, 113). Другий функціональний тип епіграфа неокласиків заснований на асоціативному зближенні двох станів внутрішнього світу ліричного героя за значущими поетичними деталями. Так, пушкінський текст-епіграф (*Вновь я посетил / Тот уголок земли*) «прирощує» сугестивну силу медитації М.Зерова «Мої серпневі дні і безголосі ночі!». Третій тип цього «безмовного діалогізування» (Л.Новиченко) неокласиків із О.Пушкіним можна визначити як спосіб свідомого розширення висловлених в епіграфі думок і уявлень, застосування їх в іншій площині, перенесення до іншого середовища (8, 200). Так, поема «Прокляті роки» Ю.Клена починається епіграфом – словами О.Пушкіна: *Недаром многих лет / Свидетелем Господь меня поставил* (10, 108).

Пушкінська ідея в нових суспільних та естетичних умовах увиразнює розуміння Ю.Кленом відповідальності митця за своє слово, особливо в період загострення протистояння митця і влади в тоталітарному світі. У новій текстовій тканині поеми слова російського митця доповнюються новою гамою семантичних та естетичних відтінків, сатиричний струмінь підсилюється інвективними інтонаціями, котрі є важливими структурними компонентами тексту Ю.Клена. У цьому зв'язку видається цікавим діалог поетів різних епох щодо розуміння ролі митця в суспільстві, який відчитуємо в перекладеному неокласиком українською мовою вірші «Поет» О.Пушкіна: *Поет не доторкнется лири, / Життям пойнятий у полон...* (10, 391).

Отже, О.Пушкін сприймався та інтерпретувався Ю.Кленом не лише як культурологічна парадигма, але й як система морально-етичних пріоритетів. Подібну трансформацію пушкінської концепції мистецтва відстежуємо і в М.Зерова. В його творчій практиці її обриси помітні на «видимому», «поверхневому» змістовому плані. Для потвердження наведемо один із багатьох можливих прикладів. Є в М.Зерова два варіанти (українською та російською мовами) вірша «Безсмертя» (поезія, написана російською мовою, має назву «Овідій»), в якому автор осмислює проблему мистецтва слова «крізь призму одвічної альтернативи: поет-влада» (В.Саєнко). До кожного з текстів взято за епіграф слова О.Пушкіна: *Утешься: не увял Овидиев венец* (9, 124). «Новий» текст М.Зерова виростає з попередніх (Овідій-Пушкін) за принципом естетичного ланцюга (прирошення). В кінцевому підсумку відбувається обмін і взаємоперехрещення емоційно-сислової енергії та спілкування різних художніх свідомостей. Такий зв'язок творчості лідера неокласиків з традиціями О.Пушкіна зумовлений особливою прихильністю до нього. Сучасники М.Зерова згадують, що він «прекрасно знав і шанував російських класиків, охоче декламував Пушкіна і Лермонтова» (11, 245).

Зауважимо, що в поезії київських неокласиків відповідної мотивної структури наявні не лише пушкінські інтонації. Важливим чинником художньої енергетичності їхніх текстів виступає традиція Т.Шевченка (вона особливо помітна в творчості П.Филиповича; в його спадщині є спеціальний цикл «Тарас Шевченко»). Це закономірно, оскільки і О.Пушкін, і Т.Шевченко для письменників багатьох поколінь були й залишаються «одвічною метафорою трагізму творця духовних цінностей, що прагне служити музі, а не сильним світу сього» (5, 186).

Пушкінська традиція значною мірою стимулювала «духовну дисципліну» (Д.Наливайко) поезії неокласиків та спротив деструктивним впливам на неї, спонукала до широкого використання канонічних класичних віршових форм. Дослідники творчості М.Рильського переконують, що саме «від О.Пушкіна, навіть враховуючи всю широту ознайомленості Рильського із світовою поезією, йде звернення до форми сонета» (12, 81). Сказане стосується й М.Зерова. Невипадково свій 14-й «сонетоїд» він починає епіграфом: *Суровый Дант не презирал сонета* (9, 77).

За внутрішньою структурою та зовнішнім виявом міжтекстуальні зв'язки «О.Пушкін-неокласики» рідкісно багатогранні та своєрідні. Українські поети уникали узвичасних шляхів інтенціональної текстової рекультивації. Оригінальною художньою творчістю вони утверджували новий тип інтертекстуальності, пов'язаний із перекладом. У їхній спадщині оприявлення означеної грані естетичної свідомості відбувалося і через пушкінський текст. Невипадково кожен із репрезентантів «грона п'ятірного» у своїй перекладацькій практиці часто звертався до творів російського поета: П.Филипович («Анчар», «Муза», «Осінь», «Село» та ін.); М.Драй-Хмара («Поетові», «Про дальню мріючи отчизну», «Цигани»); О.Бургардт («Поет», «Відродження»). У 1937 році вийшло друком

двотомне видання українських перекладів О.Пушкіна. Значну частину текстів представляли версії М.Зерова, П.Филиповича, М.Рильського й М.Драй-Хмари.

Художні інтерпретації О.Пушкіна посідають чільне місце в перекладацькому доробку М.Зерова («Поетові», «Лист у Сибір», «Я пам'ятник собі поставив незотлінний» та ін.). У цих та інших творах російський класик «завував автентично, із збереженням усіх ознак його художньої парадигми» (13, 98). Найповніше вдалося лідеру неокласиків репродукувати в українському слові істотні пушкінські смислові та художні акценти в «прекрасному, конгеніальному» (Н.Полонська-Василенко) перекладі «Бориса Годунова». У 1937 році він увійшов до двотомного видання творів російського поета в українських перекладах. М.Зеров о цій порі відбував заслання (за деякими джерелами – його вже було розстріляно). Тому переклад «Бориса Годунова» підписувати ім'ям анафемованого митця було небезпечно. Під текстом стояло прізвище Петрушевського. О.Білецький у ґрунтовній статті про це видання «коректно» оминув і переклад «Бориса Годунова», й ім'я його автора. Отже, можна вести мову про те, що на сьогодні автентичність і повнота зеровських перекладів є ще однією, досі не вирішеною проблемою видання та наукового осмислення його спадщини. Тим часом, як підкреслює І.Заславський, доробок М.Зерова-перекладача і «зокрема його інтерпретації Пушкінових творів належить до найціннішого в естетичному надбанні української літератури» (14, 13).

Зв'язок неокласиків із пушкінською традицією прочитується не лише на рівні різних видів інтертексту. Пушкінський текст є органічним для мегатексту репрезентантів «трона п'ятірного». Він становить органічну складову їх світовідчуття та світорозуміння й іманентну знакову форму розгортання авторських естетичних ідей. Міцна прихильність до мистецької традиції російського поета (як, власне, й багатьох інших представників світової культури) відіграла неабияку роль у розв'язанні неокласиками художньо-світоглядної опозиції між тимчасовістю людського буття та вічними загальнокультурними цінностями. Постає О.Пушкіна для них значною мірою увиразнювала смислоємність естетичних пріоритетів загалом. Невипадково П.Филипович у статті «Пушкін в українській літературі» називає російського поета «творчим побудником для багатьох українських митців». У статті подано історико-літературний екскурс в українську перекладацьку традицію, стисло окреслено цілісну картину її розвитку. У своїх спостереженнях над українськими перекладами О.Пушкіна автор брав до диспозиції не лише досконалі, а й слабкі, на його погляд, в естетичному відношенні версії (О.Шпигоцький, С.Руданський, І.Стешенко та ін.), маючи за мету моделювання загального руху й динаміки пушкінського тексту в літературному процесі та увиразнення об'єктивної оцінки його якості як вихідної характеристики. Він, зокрема, відзначав, що поети періоду «котляревщини», перекладаючи О.Пушкіна, не відкрили нових естетичних обривів. За його переконанням, не просто було поєднати «простецький гумор», «реалістичні вульгаризми» з «вишуканою простотою насиченої думки (абстракцією) пушкінської мови», адекватно передати О.Пушкіна «стереотипами народної пісні». Дослідник слушно зауважив, що по-справжньому відчули культуру пушкінського вірша (особливо його чотирьохстопових ямбів) поети шевченківської та пошевченківської епохи. «Прекрасними варіаціями» О.Пушкіна він назвав переклади П.Куліша та М.Старицького, відзначаючи їх помітну роль у «визволенні українського слова від народнописенних штампів» та в пошуках «засобів абстрагованого вислову». Високо оцінені ним художні версії О.Пушкіна, здійснені неокласиками, зокрема, М.Рильським і М.Зеровим (15).

Зауважимо прикметну особливість творчої та наукової практики П.Филиповича (як, власне, й інших неокласиків). Маємо на увазі всебічність та багатогранність осягнення феномена О.Пушкіна, що потверджується не лише текстуально-фактурними збігами, перекладами, але й науковими студіями та видавничою діяльністю. Так, 1927 року за редакцією П.Филиповича з'явилося українське видання творів О.Пушкіна з його ж ґрунтовною передмовою. 1930 року вийшло друком друге, доповнене видання цієї книги. П.Филипович виступив тут як редактор, автор вступної статті та приміток, а також як перекладач («Село», «Анчар», «Муза», «Осінь» та ін.). Таких прикладів у творчій практиці київських неокласиків чимало.

Питання про взаємини М.Рильського з О.Пушкіним в українському літературознавстві розкрито досить ґрунтовно. Не вдаючись у деталі плідно репрезентованої в науці теми, усе ж назовемо кілька фактів, примітних з огляду на означений напрям дослідження. Сам М.Рильський в автобіографії називає трьох геніїв слов'янства, котрі безпосередньо вплинули на його світоглядно-естетичні пріоритети: Т.Шевченко, О.Пушкін, А.Міцкевич. Цих класиків світової літератури він вважав «найсвятішими своїми вчителями», які стали «його супутниками на все життя» (16). У доробку М.Рильського є чимало присвят О.Пушкіну («Підпис до портрета Пушкіна», «Олов'яний погляд Миколая», «Ще за дитячих літ»). Зустрічаємо безпосереднє введення імені російського поета у власний текст: *На озері, де Пушкін спочивав / І доброго Вергілія читав...* (17, 162).

На неокласичний період творчості М.Рильського припадають такі шедеври його перекладу, як

«Мідний вершник», «Євгеній Онегін», «Бахчисарайський фонтан» та ін. Вони стали не просто літературним явищем, а значною подією в культурно-мистецькому житті України. Традиція О.Пушкіна прочитується у всій багатогранній спадщині поета й ґрунтується, як справедливо підкреслює Н.Крутікова, «на почутті духовної спорідненості. Притаманна Рильському властивість бачити світ в усіх проявах прекрасної й радісної земної плоті, які в той же час не зводяться митцем до емпіричної описовості, а ведуть до глибоких роздумів про сенс життя, до філософських висновків. Це грань індивідуальності українського поета, але вона знаходить підтримку і в творчості Пушкіна» (12, 81).

Отже, представлений у статті матеріал переконує в тому, що традиція О.Пушкіна в естетичній системі київських неокласиків була незаперечно стійкою. У межах регламентованого тексту статті ми зуміли розглянути лише деякі аспекти вивчення спадщини неокласичного «грона» в окресленому ракурсі. На часі – виявлення різних форм «співприсутності» (Ж.Женетт) О.Пушкіна в доробку неокласиків (художньому та науковому), з'ясування естетичної самодостатності «прирошення» неокласичного тексту (оригінальної поезії та перекладів) пушкінським тощо. Комплекс означених питань бачиться нам перспективним для розв'язання багатьох історико-літературних та теоретичних проблем і поза темою «Неокласики».

1. Наливайко Д.С. Українські неокласики і класицизм // Наукові записки Києво-Могилянської Академії: Філологія. - К., 1991. - Т.4.
2. Современное зарубежное литературоведение: Концепции. Школы. Термины. - М., 1999.
3. Соловей Е.С. Українська філософська лірика: Навчальний посібник із спецкурсу. - К., 1998.
4. Білецький О.І. Збір. праць: У 5 т. - К., 1996. - Т.2.
5. Сасенко В.П. «Євгеній Онегін» Олександра Пушкіна і «Маруся Чурай» Ліни Костенко: Довгі хвили культури // Історико-літературний журнал. - Одеса, 2002. - № 7.
6. Єфремов С.О. Історія українського письменства: У 2 т. / Вид.4-е. Фотопередрук зі вступом О.Горбача. - Мюнхен, 1989. - Т.2.
7. Бахтин М.М. Вопросы литературы и поэтики. - М., 1975.
8. Новиченко Л.М. Поетичний світ Максима Рильського: Книга друга: 1941-1964. - К., 1993.
9. Зеров М.К. Твори: В 2 т. - К., 1990. - Т.1.
10. Клен Ю. Вибране. - К., 1991.
11. Полонська-Василенко Н. Київ часів М.Зерова та П.Филиповича // Безсмертні: Збірник спогадів про М.Зерова, П.Филиповича і М.Драй-Хмару. - Мюнхен, 1963.
12. Крутікова Н., Булаховська Ю., Волков А. Пушкін і слов'янські літератури // Доповіді: XII Міжнародний з'їзд славистів (Краків, 1998). - К., 1998.
13. Томчук О.Ф. Перекладацтво в естетичній системі неокласиків // Сучасний погляд на літературу: Науковий збірник. - К., 2000. - Вип.2.
14. Заславський І.Я. Микола Зеров-перекладач: на матеріалі української інтерпретації поезій О.Пушкіна // Дивослово. - 1999. - № 7.
15. Филипович П.П. Пушкін в українській літературі // Пушкін О. Вибрані твори. - 2-е вид. й перероб. / Ред., вступ. ст. і прим. П.Филиповича. - К., 1930.
16. Ільєнко І. «Я – син того Тадея...» // Літературна Україна. - 1991. - 3 січня.
17. Рильський М.Т. Збір. творів: У 20 т. - К., 1983. - Т.1.